

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Ἡ ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

I

Ἡ φιλοσοφία ἔξω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.— Ἡ πρώτη περίοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἡ ὀνομαζόμενη κοσμολογική, διαρκεῖ 150 χρόνια περίπου· ἀρχίζει γύρω στὰ 600 π. Χ. καὶ φθάνει ὡς τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνα. Μὲ αὐτὴν ἀρχίζει ἡ φιλοσοφία ὄχι μόνον γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα. Γιὰ πρώτη φορά στὸν κόσμον φάνηκε τότε ἡ συστηματικὴ φιλοσοφικὴ σκέψη, ποὺ ποτὲ πρὶν δὲν εἶχε ὑπάρξει στοὺς ἀρχαιότερους μεγάλους λαοὺς τῆς Ἀνατολῆς· οὔτε στοὺς Σῖνες, οὔτε στοὺς Ἰνδοὺς, οὔτε στοὺς Πέρσες, οὔτε στοὺς Ἀσσυρίους, οὔτε στοὺς Ἰσραηλίτες, οὔτε στοὺς Αἰγυπτίους. Βέβαια οἱ Ἰνδοὶ πρὸ πάντων καὶ οἱ Ἰσραηλίτες μᾶς δώσανε θρησκευτικὰς ἐνατενίσεις, τὶς βαθύτερες ποὺ ξέρομε. Γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς, ποὺ εἶναι τόσο σημαντικοὶ στὸ πεδίο αὐτὸ, ἡ συνείδηση βρίσκεται σὲ ἀπόλυτὴ ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ θεῖο. Καμμιά ἀτομικότητα ἢ αὐτοτέλεια δὲν ὑπάρχει σ' αὐτὴν. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς ἀτομικότητος εἶναι ἀκριβῶς ἡ ἐξαφάνισή της μέσα στὸ θεῖο. Πρὶν συντελεσθῆ ἡ ἐξαφάνισή της αὐτὴ, εἶναι κάτι ἐντελῶς ἀνάξιο καὶ ἀσήμαντο. Ὅ,τι εἶναι δικό της, ἡ δική της θέληση, ἡ δική της σκέψη, δὲ λογαριάζονται. Ἦταν λοιπὸν κατ' ἀνάγκην ἀδύνατον νὰ γεννηθῆ στοὺς Ἰνδοὺς ἡ θεωρητικὴ σκέψη, ποὺ πάντα στηρίζεται στὴν αὐτοτέλεια καὶ στὴν ἀξία τῆς ἀτομικῆς συνείδησης. Χωρὶς νὰ ὑποτιμᾶται ἡ ἀξία τῶν θρησκευτικῶν ἐνατενίσεων τοῦ σύμπαντος, ἐπιβάλλεται νὰ ἀποκλεισθοῦν ἀπὸ τὸν κύκλον τῆς φιλοσοφίας.

Ἐπάρχει βέβαια καὶ κάποια γνώμη ποὺ τὶς θεωρεῖ σὰν προπαρασκευὴ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ διανόηση. Οἱ πηγές ὅμως ὅλες, ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ θεμελιωθῆ ἡ τέτοια ἐξάρτηση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ πνεῦμα, εἶναι μεταγενέστερες καὶ ἀβέβαιες. Ἀλλὰ ὅ,τι κυρίως παραβλέπει ἡ γνώμη αὐτὴ, εἶναι ἡ ριζικὴ διαφορὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πνευματικὴ

τητα. Είναι τόσο μακρὰ ἢ ἑλληνικὴ διανόηση ἀπὸ τὸν θεολογικὸν τόνο τῆς Ἀνατολῆς καὶ ἀπὸ τὶς βαρεῖες παραδόσεις τῆς, ὥστε μιὰ τέτοια ἐξάρτηση νὰ ψευτίζη καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἀνατολή.

Μόνον ἀργότερα, στὰ χρόνια τοῦ Χριστοῦ, ὅταν ἡ Ἀλεξάνδρεια εἶχε γίνῃ τὸ μεγαλειότερον πνευματικὸν κέντρο τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ συνέρρεαν σ' αὐτὴν τὴν πόλιν καὶ διασταυρώνονταν ἐκεῖ μὲ τοὺς ἑλληνομαθημένους εὐρωπαίους, ἐκπρόσωποι ὄλων τῶν ἀνατολικῶν φυλῶν, τότε μόνον γίνηκε μιὰ ἴσως βλαβερὴ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ σκέψιν πού ψυχορραγοῦσε ἐπιμιξία μὲ τὶς θρησκείας τὶς ἀσιατικὰς, μὲ τὴν Ἰνδικὴν θρησκείαν, μὲ τὴν περσικὴν τοῦ Ζωροάστρου, πρὸ πάντων ὅμως μὲ τὴν Ἰουδαϊκὴν. Ὁ καρπὸς, ὁ πῶς σημαντικὸς τῆς ἐπικοινωνίας αὐτῆς μὲ τὴν Ἀνατολή καὶ δὴ μὲ τὴν Ἰουδαϊκὴν θρησκείαν, εἶναι τὸ δόγμα τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Οἱ Κινέζοι καὶ οἱ Ἰνδοὶ ἔχουν δώσει βέβαια καὶ δείγματα καθαρὰ λογικῶν προσπαθειῶν· ὅμως αὐτὰ περισσότερα μᾶς δείχνουν τὴν ἀδυναμίαν παρά τὴν ἀξίαν τῆς συστηματικῆς τῶν σκέψεως. Ἐξ ἄλλου εἶναι ἄγνωστο, ἂν οἱ τέτοιαι λογικὰ μελέτη ἐφθασαν ποτὲ ὡς τοὺς Ἕλληνας. Στούς Φοίνικας καὶ στοὺς Αἰγύπτιους, πού βρίσκονταν μὲ τοὺς Ἕλληνας σὲ ἄμεση ἐπαφή, ἐπικρατοῦσε ἓνα πρακτικὸν πνεῦμα. Κατεῖχαν πολλὰς ἐμπειρικὰς γνώσεις, πού τὶς εἶχαν ὅμως ἐπιδιώξει μόνον γιὰ πρακτικὰ σκοποὺς. Ἡ γνώση γι' αὐτοὺς ἦταν ὄργανον πρακτικῆς ἐπιτυχίας. Ἡ γνώση τοῦ ἀπόλυτου, πού βέβαια δὲν χρησιμεύει γιὰ κανέναν τέτοιο σκοπὸν, τοὺς ἦταν ἄχρηστη καὶ ἄγνωστη. Ἔτσι ἦταν καὶ οἱ ἄλλοι ἀσιατικοὶ λαοὶ ἔξω ἀπὸ τὸ θρησκευτικὸν τους πλαίσιον. Γενικὰ τοὺς ἔλλειπε κάποιον στοιχεῖον, πού εἶναι προϋπόθεσις γιὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φιλοσοφίας, ἓνα στοιχεῖον πού ἀποτελεῖ τὴν οὐσιαστικὴν διαφορὰν τοὺς ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸν πνεῦμα, τὸ ἐπιστημονικόν, τὸ φιλοσοφικὸν ἦθος, κάτι πού δὲν τὸ πρωτογνώρισε ἢ ἀνθρωπότητα παρά μόνον στὴν Ἑλλάδα.

Τὸ φιλοσοφικὸν ἦθος.— Γιὰ νὰ φανῆ, πόσον τὸ ἦθος αὐτὸ ἦταν καὶ ἀδιανόητον ἀκόμη στὸν ἄνθρωπον, πού δὲν ἦταν ὄριμος γιὰ τὴν γένεσιν τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, εἶναι πολὺ κατάλληλον ἓνα ἐπεισόδιον πού μᾶς διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος. Κατὰ τὸν ἕκτον αἰῶνα π. Χ. στὶς Σάρδεις ἦταν περαστικὸς ὁ Σόλων. Φαίνεται, τὸν ρώτησαν, γιὰ ποῖον λόγον ταξιδεύει. Καὶ αὐτὸς τοὺς ἐξήγησε, πῶς ταξιδεύει μὲ σκοπὸν νὰ μελετήσῃ καὶ νὰ μάθῃ τὸν κόσμον. Τότε τὸν κάλεσε ὁ Κροῖσος καὶ τοῦ εἶπε, ὅτι ἄκουσε πολλὰ γι' αὐτόν, ἀλλὰ τὸ πῶς ἀνεξήγητον εἶναι «ὡς φιλοσοφῶν γῆν πολλὴν θεωρίης εἶνεκεν ἐπελήλυθε». Ὁ βάρβαρος βασιλεὺς ἦταν ἀδύνατον νὰ καταλάβῃ, πῶς μπορεῖ νὰ ἔχη κανεὶς τὴν γνώσιν γιὰ σκοπὸν τοῦ νὰ ἐπιδιώκῃ γνώσεις, ὅχι γιὰ κάποιον θετικὸν, πρακτικὸν ἀποτέλεσμα, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἴδιαν τὴν γνώσιν.

Δὲν καταλάβαινε, πῶς μπορεῖ ἡ ἴδια ἡ γνώση νὰ γίνῃ τελικός σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν τούτοις μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ γνώση δὲν ἀποβλέπει παρὰ στὴ γνώση καὶ ὄχι σὲ ἄλλους πρακτικούς, ἠθικούς ἢ καὶ θρησκευτικούς σκοπούς· μόνον ἐκεῖ ὅπου ἡ γνώση ὑπηρετεῖ μονάχα στὴν ἰδέα τῆς ἀλήθειας καὶ ὄχι σὲ ἄλλες ἀπαιτήσεις τῆς ζωῆς, ὅπου δηλαδὴ ἡ γνώση εἶναι ὄχι μέσον ἀλλὰ σκοπὸς, μόνον ἐκεῖ μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ καθαρὴ ἐπιστήμη καὶ ἀληθινὴ φιλοσοφία.

Ἐδῶ φαίνεται, πῶς χωρίζεται τὸ θεωρητικὸ ἦθος τοῦ ἕλληνοσ από τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴ γνώση τοῦ ἀσιάτη. Ἡ ἀναγωγὴ τῆς θεωρίας σὲ τελικὸ σκοπὸ, αὐτὸ εἶναι ἡ πνευματικὴ προϋπόθεση, τὸ ἀπαραίτητο στοιχεῖο γιὰ νὰ γεννηθῇ ἐπιστήμη καὶ ἐπιστημονικὰ συγκροτημένη, ξένη ἀπὸ κάθε θρησκευτικὸ δογματισμὸ καὶ μυθολογισμὸ καὶ ἀπὸ κάθε πρακτικὴ σκοπιμότητα, καθαρὴ φιλοσοφία. Καὶ αὐτὸ εἶναι ἔργο τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος· κάτι ποῦ δὲν ἐξηγεῖται μὲ ὁποιαδήποτε συσχέτιση, ἀλλὰ ἀπεναντίας μὲ τὴν ἀντιπαράταξιν μόνο στοὺς πολιτισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς. Ἡ ἀρχὴ λοιπὸν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἐντελῶς πηγαία καὶ ἐξηγεῖται ἀβίαστα καὶ ὀλοκληρωτικὰ ἀπὸ καθαρὰ ἑλληνικὰς πηγὰς, ἀπὸ τὶς γεωγραφικὰς, φυλετικὰς καὶ ἱστορικὰς συνθήκας ποῦ δημιουργήσαν τὴν ἐντονη ἀτομικότητα καὶ ἐτοίμασαν ἔτσι τὸ αὐτόνομο θεωρητικὸ ὑποκείμενο, ποῦ θέλει νὰ κυριαρχήσῃ καθαρῶς θεωρητικὰ τὸν κόσμον. Καὶ ἂν πῆρε κάτι ἡ ἑλληνικὴ σκέψῃ ἀπὸ ἄλλοῦ, τὸ ἀφομοίωσε καὶ τὸ μετουσίωσε τόσο, ποῦ χάθηκε ὀλοτελὰ μέσα στὴν καινούργια ἐνότητα τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος.

Ἡ φιλοσοφία τῆς φύσεως.— Μιὰ βαθειὰ λογικὴ βασιλεύει καὶ στὸν τρόπο ποῦ ἄρχισε καὶ στὸν τρόπο ποῦ πορεύθηκε ὕστερα ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὅταν γιὰ πρώτη φορὰ θέλησε ὁ ἀνθρώπος νὰ πάρῃ μιὰ θεωρητικὴ στάση, εἶναι εὐνόητο πῶς ἀντιμετώπισε ὅ,τι ἀντικρῦζει μπροστὰ του, τὸν φυσικὸν κόσμον. Ἦταν προετοιμασμένος γι' αὐτὴν τὴν στροφὴν κίβλας ἀπὸ τὴν κοσμογονικὴν ποίησιν τοῦ Ἡσιόδου, τοῦ Φερεκύδου καὶ τῶν Ὀρφικῶν, ποῦ πρῶτοι ἔθεσαν τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν γένεσιν τοῦ κόσμου. Καὶ τώρα καὶ ἡ συνείδησις, ποῦ πρώτη φιλοσοφεῖ, αὐτὸν τὸν ἔξω κόσμον, τὸν φυσικὸν θεωρεῖ, γιὰτὶ ἀμεσώτερα τὴν ἀγγίζει. Στρέφεται στὸ πρόβλημα τῆς ἀντικειμενικῆς ἀλήθειας γιὰ τὴν αἰσθητὴν ὕλη. Καὶ ἔτσι ἡ πρώτη φιλοσοφία ἐγένετο φυσικὴ φιλοσοφία, φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου, ὄχι ἀκόμη τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τῆς συνείδησις. Ἡ ἴδια ἡ ὕψῃ τῆς ζωῆς τοῦ πνεύματος ἐπέβαλε νὰ εἶναι φυσικὴ φιλοσοφία ἡ πρώτη φιλοσοφία. Γιὰ νὰ φθάσῃ ὁ ἀνθρώπος ὡς τὴν συνείδησιν καὶ ὡς τὸ πνεῦμα καὶ νὰ τὸ κἀνῃ ἀντικείμενον θεω-

ρίας, ἔπρεπε ἀκόμη πολλά νὰ προηγηθοῦν. Ὁ ἑαυτός μας στὴν οὐσία του, ὁ ἀτομικὸς μας πνευματικὸς κόσμος, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ τὴ σκέψη, πού μόλις ἄρχισε νὰ φιλοσοφῇ. Τίποτε δὲν εἶναι τόσο μακρῶν μας ὅσο ὁ ἑαυτός μας. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ ἠθικὸ πρόβλημα, πού ἀρρηκτα συνδέεται μὲ τὸν ἐσωτερικὸ ἄνθρωπο καὶ συνακόλουθα καὶ τὸ κοινωνικὸ καὶ τὸ πολιτικὸ πρόβλημα, συστηματικὰ τοῦλάχιστον, δὲν ἐγέναν πρὶν ἀπὸ τὰ 450 π. Χ. ἀντικείμενο θεωρίας. Δὲν ὑπάρχει στὴν πρώτη περίοδο τῆς φιλοσοφίας αὐτοτελὴς συστηματικὴ θεωρία τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος.

Πρὶν, στοὺς ἀσιατικούς λαούς, ἰδιαιτέρα στοὺς κινέζους, στὸν Λάο-Τσέ, τὸν Κομφούκιο, βρίσκονται σοφὰ γνωμικὰ ἠθικοῦ περιεχομένου, πού δείχνουν καὶ μεγάλη πολιτικὴ πείρα καὶ σωφροσύνη, μὰ ὄχι καὶ μιὰ συστηματικὴ σύλληψη τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Τὸ ἴδιο εἶχε γίνει καὶ στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὰ 600 π. Χ. Ἡ ἀνώμαλη πολιτικὴ ζωὴ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἀνάγκη μιᾶς νέας ρύθμισης τῶν κοινῶν, ἔστρεψε τὴν προσοχὴ κάμποσων ἀνθρώπων καὶ στὰ προβλήματα τῆς πρακτικῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ τὸ πνεῦμα δὲν ἦταν ὄριμο ἀκόμη γιὰ ἓνα θεωρητικὸ ἀντίκρουσμα τῆς πρακτικῆς ζωῆς. Γι' αὐτὸ μᾶς ἔδωσε μόνον ἀσυστηματοποίητα ἀποφθέγματα, ὄχι μιὰν ὀλοκληρωμένη ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ φιλοσοφία. Τὰ γνωμικὰ αὐτὰ καὶ τὰ ἀποφθέγματα, ὅσα μᾶς διασώθηκαν, συνήθως συνδέονται μὲ τὰ ὀνόματα τῶν ἑπτὰ Σοφῶν. Ποιοὶ ἀκριβῶς συγκαταλέγονται στοὺς ἑπτὰ αὐτοὺς δὲν εἶναι βέβαιο. Ἐπίσης ἀβέβαιο εἶναι σὲ ποιὸν κάθε γνωμικὸ πρέπει νὰ ἀποδοθῇ. Τὰ γνωμικὰ αὐτὰ πάντως εἶναι ἡ ἔκφραση ἐνὸς προηγμένου ἠθικοῦ πολιτισμοῦ καὶ σὰν τέτοια τεκμήρια ἔχουν τὴν ἀξία τους· φιλοσοφικὰ ἔργα δὲν μποροῦν νὰ λογισθοῦν.

Ἔτσι λοιπὸν ἄρχισε ἡ ἀληθινὴ φιλοσοφία μὲ μόνον πρόβλημα τὸν φυσικὸν κόσμον. Οἱ λύσεις, πού ἔδωκε στὴν ἀρχὴ ἦταν καὶ αὐτὲς πολὺ ἀπλές, πολὺ γενικές. Καὶ ὅμως, καὶ σὲ αὐτὴν τους τὴν ἀπλότητα καὶ τὴ γενικότητα, ἔμειναν αἰώνιες λύσεις· τοῦλάχιστον τὰ αἰώνια πλαίσια τῶν λύσεων, πού δίνονται καὶ δόθηκαν στὰ θεμελιακὰ προβλήματα τῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἀπλές αὐτὲς λύσεις ἐπηρεάζουν ὅλη τὴν κατοπινὴ πορεία τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς παγκόσμιας σκέψης.

Ἡ ζήτησις τοῦ ἀπολύτου.— Τὴν πρώτην αὐτὴ φιλοσοφία τὴν διέπει τὸ κύριον αἶτημα κάθε ἀληθινῆς φιλοσοφίας. Ζητάει τὸ ἀπόλυτον· κάτι πού νὰ ἰσχύη γιὰ ὅλους καὶ νὰ ὑπάρχη γιὰ πάντα. Ὅσα μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις εἶναι φευγαλέα καὶ μεταβλητά, διαφορετικὰ, σὲ κάθε ἄτομον καὶ σὲ κάθε στιγμή. Ὅσα μᾶς δίνουν οἱ αἰσθήσεις δὲν εἶναι τὸ ἀπόλυτον. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι ὁ πρῶτος ἀρνητικὸς ὅρος, πού μᾶς προφυλάσσει ἀπὸ τὴν ἀβεβαιότητα καὶ τὴν σχε-

τικότητα τῶν αἰσθήσεων καὶ μᾶς ἀνοίγει τὸ δρόμο πρὸς τὴν ἀπόλυ-
την ἀλήθεια. Αὐτὸν τὸν ὄρο ἀκριβῶς τὸν ἔχουνε διατυπώσει οἱ πρῶτοι
"Ἕλληνες φιλόσοφοι. «Τῶν βαρβάρων ἐστὶ ψυχῶν ταῖς ἀλόγοις αἰσθή-
σεσι πιστεύειν». Καὶ ἀφοῦ τὰ δεδομένα τῶν αἰσθήσεων δὲν εἶναι
ἡ ἀλήθεια, ἡ ἀλήθεια θὰ βρῖσκεται πέρα ἀπὸ ὅ,τι μᾶς δίνει ἡ
αἴσθησις. Ἡ ἀλήθεια εἶναι κάτι ὄχι αἰσθητό, ἀλλὰ υπεραισθητό. Καὶ
τὸ υπεραισθητό δὲν τὸ αἰσθανόμαστε, τὸ ἐννοοῦμε ἀπλῶς·
εἶναι νοητὸ, ὅπως μιὰ ἐξίσωσι μαθηματικὴ, ὅπως ἓνας κα-
νόνας τῆς λογικῆς. Στὸ υπεραισθητό μόνο στοιχεῖο βρῖσκεται ὅ,τι
ζητᾶμε, ἡ ἀλήθεια στὴ γενικότητα καὶ σταθερότητά της· γιατί καὶ
ἂν καθένας αἰσθάνεται κατὰ διάφορον τρόπον, ὅμως ὅλοι ἐννοοῦν κατὰ
τὴν ἴδια λογικὴν. Τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων, καθὼς εἶναι ἐξαρ-
τημένες ἀπὸ τὸ ὑποκείμενο ποὺ αἰσθάνεται, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι πάν-
τοτε διαφορετικὲς σὲ κάθε ὑποκείμενο, τὶς ὀνομάζομε ὑποκειμε-
νικὲς. Καὶ γιὰ ἀντιδιαστολή, τὴ νόησι τοῦ υπεραισθητοῦ, ποὺ ἀνε-
ξάρτητα πρὸς τὸ ὑποκείμενό της μένει πάντοτε ἀμετάβλητη, τὴν ὀνο-
μάζομε ἀντικειμενικὴν. Ἡ ἀντικειμενικότητα αὐτὴ εἶναι καὶ
ἡ ἀλήθεια. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀντικειμενικὴ. Ἔχει ἰσχὺν ἀπόλυτη· ὄχι
καθὼς τὸ αἰσθητὸ σχετικὴ μὲ τοῦ κάθε ὑποκειμένου τὴν αἴσθησις.
Αὐτὸ τὸ ἀντικειμενικὸ στοιχεῖο τῆς ἀλήθειας εἶναι καὶ ἡ οὐσία τῶν
ὄντων. Καὶ αὐτὸς εἶναι ὁ πρῶτος λόγος, ἀποφασιστικὸς καὶ χαρα-
κτηριστικὸς τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας· ὅτι ἡ οὐσία τῶν ὄντων ἔχει
ὑπεραισθητὸ χαρακτήρα, ὅτι εἶναι υπεραισθητὴ. Οἱ κοσμολόγοι φι-
λόσοφοι ἔφθασαν νὰ διαπιστώσουν τὴ νοητὴ φύσι τῆς οὐσίας.

Ἡ οὐσία αὐτὴ δὲν εἶναι ἄσχετη μὲ τὰ φαινόμενα. Τὰ φαινό-
μενα, τὰ πολλὰ ὄντα, εἶναι ἐκφάνσεις τῆς οὐσίας. Ἔχουν πηγὴ τους,
ἀρχὴ τους τὴν οὐσία. Ὅποιος λοιπὸν ζητᾶ τὴν ἀλήθεια στὴν φιλο-
σοφία, ζητᾶ τὴν ἀπόλυτη οὐσία τῶν ὄντων, τῶν φαινομένων· καὶ
ζητᾶ σύγχρονα τὴν ἀπόλυτη ἀρχὴ τῶν ὄντων «ἐξ ὧν γίγνεται
τᾶλλα, σωζομένης ἐκείνης», καθὼς λέει ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀλλὰ προ-
χώρησε καὶ πιὸ πέρα ἢ πρώτη φιλοσοφικὴ σκέψις. Γιὰ νὰ εἶναι
ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἐξήγησις τῶν φαινομένων, γνώσις ὀλοκληρωμένη τοῦ
κόσμου, θὰ ἔπρεπε νὰ μποροῦσαν νὰ ἀναχθοῦν στὴν ἀρχὴν αὐτὴν ὅλα
τὰ ὄντα· ὅλα νὰ στηριχθοῦν στὴ μιὰν ἀπόλυτη ἀρχή· θὰ ἔπρεπε νὰ
ἀποτελοῦσαν κάτω ἀπὸ αὐτὴν, ἐνότητα. Ἡ φιλοσοφικὴ ἐπιστημονικὴ
γνώσις προϋποθέτει τὴ συστηματικὴ ἐνότητα τῶν ὄντων, τοῦ κόσμου.
Πρέπει βέβαια γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ κόσμου νὰ εἶναι κάτι ἐνιαῖο.
Ἄν δὲν ἦταν κάτι ἐνιαῖο, δὲν θὰ ἦταν ἀρχή· καὶ θὰ ἔπρεπε τότε
νὰ ἐξηγήσωμε καὶ πάλι τὴ σχέση τῶν ἀσύνδετων αὐτῶν πρώτων
στοιχείων· νὰ βροῦμε τὴ σειρά τους καὶ τὴ συνάφειά τους, νὰ τὰ

συνδυάσωμε δηλαδή τελικά και νὰ τὰ ἀναγάγωμε και αὐτὰ σὲ μιὰν ἐνιαίαν ἀρχή, σὲ μιὰ πρώτη συστηματικὴν ἐνότητα.

Τὰ δυὸ αὐτὰ σημεῖα, ἡ ἀναγνώριση τοῦ νοητοῦ χαρακτηρὸς τῆς οὐσίας και τῆς ἐνιαίας ἀρχῆς τοῦ παντός, αὐτὰ ποὺ ἀκριβῶς τῆ θεωρία τὴν ἔκαναν φιλοσοφικὴ θεωρία, εἶναι κατακτήσεις τῆς πρώτης ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ εἶναι ἀνακαλύψεις κοσμοιστορικές. Ἀπὸ τότε ἔμειναν ἔτσι γιὰ πάντα κτήματα τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ἂν και σήμερα ἀκόμη λίγοι ἔχουν συνείδηση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν, αὐτὸ δὲν σημαίνει αὐτοὶ οἱ λίγοι εἶναι ποὺ ἔχουν σημασία στὴ ζωὴ τοῦ πνεύματος.

Ἴωνες και Πυθαγόρειοι.— Στὸ ἐρώτημα, ποὺ ἔθεσαν οἱ κοσμολόγοι φιλόσοφοι· ποιά εἶναι ἡ πρώτη και ἐνιαία ἀρχὴ και οὐσία τοῦ κόσμου, ἔδωσαν οἱ ἴδιοι ποικίλες ἀπαντήσεις. Οἱ ἀπαντήσεις αὐτὲς σχηματίζουν ἓναν μεγάλο δραματικὸ διάλογο, ποὺ βαστάει ἐνάμισον αἰῶνα. Πρῶτοι ἔχουν τὸν λόγο οἱ Ἴωνες φυσικοὶ, ὁ Θαλῆς, ὁ Ἀναξίμανδρος, ὁ Ἀναξίμενης. Τὴν εἶδαν τὴν οὐσία σὰ μιὰν ὑπεραισθητὴν ὕλη. Δὲν εἶναι ἐντελῶς χειραφετημένοι ἀκόμη αὐτοὶ ἀπὸ τὸ ὕλικὸ στοιχεῖο. Οἱ Πυθαγόρειοι —δὲν μιλῶ γιὰ τὸν ἴδιο τὸν Πυθαγόρα, γιὰτὶ εἶναι ἀμφίβολη, ἂν ὄχι ἡ ὑπαρξὴ του, πάντως ἡ προσωπικὴ του συμβολὴ— ἀπὸ τὴν Μεγάλῃ Ἑλλάδα ἀπαντοῦν, πῶς τὴν ἀρχὴ τοῦ κόσμου τὴ βλέπουν ὄχι πιά σὰν ὕλη, ἀλλὰ σὰν ἀριθμὸ, δηλαδή σὰν μὴ ὕλη. Ὁ ἀριθμὸς δὲν ἔχει περιεχόμενον εἶναι τάξη, ἀρχὴ συνθετικὴ, ἔξω ἀπὸ τὴν αἴσθηση, εἶναι μορφή. Ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι παρὰ ἓνας εἰδικὸς τρόπος, ποὺ ἐκφράζει τὴν μορφή. Ἔτσι βρίσκομε εὐθὺς στὴν ἀρχὴ τῆς φιλοσοφίας μορφή και ὕλη, τὲς δύο βασικὲς τῆς ἐννοιες, μὲ τὲς ὁποῖες θὰ ἐργασθῆ ἔπειτα ὅλη ἡ κατοπινὴ φιλοσοφία. Τὸ κεντρικὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας ἴσως νὰ ἔμεινε πάντοτε αὐτό, ἡ σχέση μορφῆς και ὕλης. Ἀνάλογα μὲ τὸν προσδιορισμὸ αὐτῆς τῆς σχέσης, συντελεῖται και ἡ κατάταξη τοῦ κάθε φιλοσόφου σὲ μιὰν ὠρισμένη φιλοσοφικὴ σχολή.

Ἀλλὰ γιὰ τοὺς Πυθαγόρειους ἡ μορφή εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ διαμορφώνει, φέρνει τάξη, ποὺ ἐναρμονίζει, συνθέτει, ὀρίζει· εἶναι νόμος. Καὶ ὁ νόμος δὲν εἶναι παρὰ λογικὴ τάξη, λόγος. Ἄν λοιπὸν ἀρχὴ τῶν ὄντων εἶναι ἡ μορφή, τότε ἀρχὴ τῶν ὄντων εἶναι ὁ νόμος, ὁ λόγος. Ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι ἴσως παρὰ μιὰ πρώτη ἀτολμὴ, κάπως στενὴ ἀντίληψη τοῦ λόγου.

Ἡράκλειτος και Ἐλεάτες.— Ὁ λόγος ὅμως, προκειμένου νὰ προσδιορισθῆ κατὰ τρόπον συγκεκριμένο, παίρνει ποικίλες ἐρμηνείες. Λόγος εἶναι ὁ νόμος τῆς αἰώνιας ῥοῆς, λέει ὁ Ἡράκλειτος, ὁ σκοτεινὸς τῆς Ἐφέσου. Λόγος εἶναι ὁ νόμος τῆς

αἰώνιας στασιμότητας, ἀντιλέγουν οἱ Ἑλεᾶτες, πού μεταξὺ τους κορυφαῖος στέκει ὁ Παρμενίδης.

Κατὰ τὸν Ἡράκλειτο ὅλα περνοῦν ἀδιάκοπα. «Ποταμῶ οὐκ ἔστι δις ἐμβῆναι τῷ αὐτῷ οὔτε θνητῆς οὐσίας δις ἀψασθαι κατὰ ἕξιν». (Diels 91). Ἡ οὐσία εἶναι ροή· «τὰ πάντα ρεῖ». Θνητοὶ καὶ θεοί, ὅλα περνοῦνε. Τὸ μόνο πού δὲν ἀλλάζει καὶ μένει, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ νόμος τῆς αἰώνιας ἀλλαγῆς. Ἡ ἀλλαγή ἔχει δύο στιγμές· τὴ γένεση καὶ τὴν καταστροφή. Κάτι ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία ἔρχεται στὴν ὑπαρξία καὶ ἀπὸ τὴν ὑπαρξία ξαναγυρίζει στὴν ἀνυπαρξία· ἀπὸ μὴ ὄν γίνεται ὄν καὶ ἀπὸ ὄν πάλι μὴ ὄν. Ἀλλά, παρατηροῦν οἱ Ἑλεᾶτες, ὁ Παρμενίδης πρῶτος, τὸ μὴ ὄν εἶναι λογικὰ ἀσύλληπτο. Μόλις συλληφθῆ τὸ μὴ ὄν ἀπὸ τὴ σκέψη, ἀπὸ τὸ λόγο, ὑπάρχει κιόλας γιὰ τὴ σκέψη, γιὰ τὸ λόγο· εἶναι ὄν. Τὸ μὴ ὄν, ἐπομένως, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχη γιὰ τὴ σκέψη καὶ, ἀφοῦ γιὰ τὴ σκέψη δὲν ὑπάρχει καὶ μόνο μὲ τὴ σκέψη μπορεῖ νὰ συλλάβωμε κάτι, τότε, δὲν ὑπάρχη διόλου· γιατί πῶς ἀλλοιῶς θὰ συλληφθῆ, θὰ νοηθῆ, παρὰ μὲ τὸ λόγο, μὲ τὴ σκέψη; Πῶς λοιπὸν εἶναι κάτι μὴ ὄν καὶ ἔπειτα γίνεται ὄν, ἀφοῦ τὸ μὴ ὄν δὲν ὑπάρχη; Πῶς κάτι ἔρχεται ἀπὸ τὴν ἀνυπαρξία, ἀφοῦ ἀνυπαρξία δὲν ὑπάρχη; Κάτι πού εἶναι ὄν δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ μὴ ὄν. Γι' αὐτὸ οὔτε γένεση ὑπάρχει οὔτε καταστροφή. Ἡ οὐσία εἶναι μιά, ἀμετάβλητη, αἰώνια· οὔτε ἔγινε ποτέ, οὔτε θὰ καταστραφῆ ποτέ. Ἐκεῖνο πού βλέπομε νὰ γίνεται καὶ νὰ περνᾷ, δὲν εἶναι ἡ οὐσία τοῦ κόσμου· εἶναι ἀπλῶς τὰ φαινόμενα πού μᾶς δίνει ἡ αἴσθησις· δὲν εἶναι τὸ ἀπόλυτα ἀληθινό, εἶναι πλάνη. Ἀλήθεια εἶναι ἡ ἀμετάβλητη καὶ ἀπόλυτη οὐσία, γιατί ἔτσι μόνο μπορεῖ νὰ τὴ συλλάβῃ ὁ λόγος. Μόνον ὅ,τι νοεῖται λογικὰ, ὑπάρχει. "Ὅ,τι ὑπάρχει, ὑπάρχει γιατί νοεῖται. Καὶ νοεῖται μόνο τὸ ὄν, ἔχει τὸ μὴ ὄν. Γι' αὐτὸ ἡ μεταβολὴ εἶναι λογικὰ ἀνεξήγητη· ἄρα δὲν ὑπάρχει. Ὑπάρχει μόνον ὅ,τι ὁ λόγος νοεῖ. Ὑπαρξία καὶ νόησις συμπίπτουν. «Ταῦτὸν ἐστὶ νοεῖν τε καὶ εἶναι». (Diels 3).

Ἐμπεδοκλῆς.— Τότε ἀνάμεσα σὲ αὐτὴν τὴν ἀντιγνωμία παρουσιάζεται ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ τραγικὸς Ἀκραγαντῖνος. Ἡ ροή, λέει, ὅπως τὴ σκέπτεται ὁ Ἡράκλειτος, εἶναι ἀναπόδεικτη καὶ γι' αὐτὸ δὲν ὑπάρχει γιὰ τὸ λόγο. Ἡ οὐσία εἶναι πάντοτε ἀναλλοίωτη. Καὶ ὅμως ὑπάρχει διαρκῆς μεταβολὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἐξηγηθῆ μόνον ἂν θεωρηθῆ ὅτι ἡ γένεσις καὶ ἡ καταστροφή δὲν εἶναι ἄλλο παρὰ τρόποι γιὰ νὰ ἐκφρασθῆ ἡ κίνηση τῆς ἀναλλοίωτης οὐσίας. Καὶ ἡ κίνηση αὕτη εἶναι δυνατὴ, μόνον ἂν ἡ οὐσία ἔχη πολλὰ στοιχεῖα κινούμενα, ριζώματα καθὼς τὰ ὀνομάζει. Τότε ἡ κίνηση εἶναι ἡ ἐκφραση τῆς σχέσης τῶν ριζωμάτων μεταξὺ τους, τῆς συναφῆς καὶ τοῦ χωρισμοῦ των.

Ἀναξαγόρας.— Μὰ ἡ σχέση αὐτὴ δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ νόμο, τὸ λόγο τοῦ σύμπαντος, μὲ τὸ νοῦ, καθὼς, συμπληρώνοντας καὶ τελειώνοντας ὅλες αὐτὲς τὶς σκέψεις, διδάσκει ὁ Ἀναξαγόρας. Ἀπὸ τὴ μιὰ ὁ νοῦς καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ κόσμος. Ὁ νοῦς βάζει τάξιν καὶ ἄρμονίαν στὸν κόσμον. «Νόος δ' ἐστὶ ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμικται οὐδενὶ χρήματι, ἀλλὰ μόνος αὐτὸς ἐφ' ἑαυτοῦ ἐστὶ». «Ὅσα τε ψυχὴ ἔχει καὶ τὰ μείζω καὶ τὰ ἐλάσσω, πάντων νοῦς κρατῆ καὶ τῆς περιχωρήσιος τῆς συμπάσης νόος ἐκράτησε». (Diels 12). Ἔτσι μπαίνει ὁ δυϊσμός στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά τὸ κράτος τοῦ νοῦ, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ χάος τῆς ὕλης. Ὁ νοῦς δίνει μορφήν στὴν ὕλη. Τὸ πνεῦμα κυριαρχεῖ τοῦ ὕλικου κόσμου. Τοῦτο εἶναι τὸ τελικὸ πόρισμα τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας· ὁ συνειδητὸς χωρισμὸς πνεύματος καὶ ὕλης καὶ ἡ κυριαρχία τοῦ πνεύματος ἐπάνω στὴν ὕλη. Αὐτὸ εἶναι καὶ τὸ βασικὸ μεγάλο δίδαγμα τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, ποὺ μᾶς ἔδωσε κιόλας στὴν πρώτη τῆς περίοδο.

Μέσα ἀπὸ τὰ ἐρείπια τὰ λιγοστὰ ποὺ μᾶς σώζονται τῶν ἔργων τους, μέσα ἀπὸ τὰ θρύψαλα τῶν στίχων τους, μᾶς ἔρχονται οἱ φωνές τῶν προσωκρατικῶν, τὰ φωνές προολύμπιων θεῶν, ποὺ προφητικὰ ἔχουν προδιαγράψει ὅλα τὰ μεγάλα θέματα τῆς φιλοσοφίας. Στὸ μισόφωτο ποὺ τοὺς σκεπάζει, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Παρμενίδης, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Ἀναξαγόρας, φαντάζουν σὰν τιτᾶνες. Οἱ κατοπινὲς γενεές γύρω τους ἔπλεξαν μύθους, γιὰ νὰ δοξάσουν τὸ ἠθικὸ, τὸ πνευματικὸ ὕψος τῆς ὑπαρξῆς των. Θαυμάσθησαν καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἔγιναν οἱ ἴδιοι πηγές ἐμπνεύσεως γιὰ τὴν ποίηση τῶν νεώτερων χρόνων. Ὁ Nietzsche ξεχωριστὰ τοὺς ἀγάπησε. Ἀτεγκτοί, δογματικοί, ρητοί, ρωμαλέοι, ἀπόλυτοι, μὲ ἀφάνταστη διείδυση, τόλμησαν καὶ ἀντίκρυσαν τὰ μέγιστα προβλήματα. Τὰ ἔργα τους στὸ σύνολό τους φαντάζουν σὰν ἓνα μεταφυσικὸ δράμα, τοῦ ὁποίου, ὅλοι ὅσοι ζῆσαν μεταφυσικὲς ἀγωνίες, μπορεῖ νὰ νοιώσουν τὴ μεγαλοσύνη. Σὲ μιὰν ἐποχὴ, ποὺ ἀρετὴ τῆς σκέψης, πρώτη, κατάντησε νὰ θεωρῆται ἡ ἀρνητικότητα, ἡ οὐδετερότητα καὶ κάποτε καὶ ἡ συμβιβαστικότητα, στρεφόμαστε πρὸς αὐτοὺς τοὺς τολμηροὺς, τοὺς ἀλύγιστους πρωτοπόρους τοῦ στοχασμοῦ, μὲ μιὰ βαθύτατη νοσταλγία.

II

Ἡ προσωπικότητα τῶν κοσμολόγων.— Ἡ σκιαγραφία τῶν φιλοσόφων τῆς πρώτης, τῆς κοσμολογικῆς περιόδου θὰ ἔμενε ἀσυμ-

πλήρωτη και δὲν θὰ ἀποτελοῦσε πιστὴν ἐρμηνεία τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἂν δὲν προσθέτονταν στὶς προηγούμενες ἀναπτύξεις ἡ ἐξέταση μιᾶς ἄλλης ὄψης τῆς ζωῆς τῶν πρώτων αὐτῶν φιλοσόφων.

Ὡς ἐδῶ, παρουσιάσθηκαν οἱ κοσμολόγοι φιλόσοφοι ὀλόψυχα ἀφοσιωμένοι στὸ πρόβλημα τῆς πρώτης ἀρχῆς, τῆς ἀπόλυτης ἀλήθειας, τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου. Ἔτσι μπορεῖ ἴσως νὰ φαντασθῆ κανεὶς, ὅτι ἦταν ἄνθρωποι χωρισμένοι ἐντελῶς ἀπὸ τὰ ἐγκόσμια καὶ τὰ ἐφήμερα τῆς ζωῆς, ὅτι εἶχαν τὴν πῶ ἀδιατάρακτη ἀδιαφορία γι' αὐτὰ καὶ ὅτι, ζώντας παράμερα μιᾶν ἡρεμῆ ζωῆς, δὲν ἤξεραν ἄλλη, παρὰ τὴ ζωὴ τῆς σκέψης· δὲ νοιάζονταν καὶ δὲν πονοῦσαν, παρὰ γιὰ τὰ μεταφυσικὰ τους προβλήματα. Καὶ ἔτσι θὰ μοιάζαν οἱ πρῶτοι αὐτοὶ Ἕλληνες φιλόσοφοι μὲ τοὺς φρόνιμους ἐκείνους δασκάλους πού τὸ θεωροῦν ζήτημα τιμῆς νὰ ἀγνοοῦν κάθε τι πού δὲν ἐμπίπτει στὴ στενὴ δασκαλική τους ἀρμοδιότητα.

Οἱ προσωκρατικοὶ φιλόσοφοι ὅμως καὶ ἀκόμη γενικώτερα οἱ κλασσικοὶ Ἕλληνες δὲν ἔχουν καμμιά ὁμοιότητα μὲ τοὺς τέτοιους δασκάλους. Τίποτε δὲν ἔχουν, πού νὰ τοὺς πλησιάσῃ στὸ στεγνὸ σχολαστικισμό, πού τὰ θλιβερά του ὑπολείμματα μᾶς κληροδότησε ὁ Μεσαίωνας καὶ τὸ Βυζάντιο. Οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι δὲν εἶναι μονόπλευρες, ἔστω καὶ ἀριστοτεχνικὲς, διανοητικὲς μηχανές. Εἶναι ἄνθρωποι ἀκέραιοι, ὀλοκληρωμένοι, μεστοὶ ἀπὸ δημιουργικότητα. Εἶναι συνυφασμένοι μὲ κάθε τι ἀνθρώπινο· ἀγκαλιάζουνε κάθε ὄψη τῆς ἀνθρώπινης μοίρας· ἔχουν τὰ μάτια ἀνοιχτὰ πρὸς ὅλους τοὺς ὀρίζοντες.

Βέβαια, κάθε ἀληθινὴ προσωπικότητα ἔχει στὴ ζωὴ της ἐνότητα κατευθύνσεων καὶ ρυθμοῦ. Ὅσο καὶ ἂν πλούσια ἀκτινοβολῆ πρὸς ὅλα τὰ σημεία, ὑπάρχει πάντα ἡ κεντρικὴ της ἐστία, ὅπου συντελεῖται ἡ κορύφωση τῆς δημιουργικότητος, ἡ ἀληθινὴ πλήρωση τῆς ζωῆς της, ἡ ἔκφρασή της ἢ διαρκέστερη. Ἔτσι καὶ γιὰ τοὺς φιλόσοφους τῆς κοσμολογικῆς περιόδου, κέντρο τῆς ζωῆς των εἶναι ἡ πρώτη φιλοσοφικὴ διατύπωση τοῦ ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Γι' αὐτὸ ἔθεσαν αὐτοὶ τίς βάσεις τῆς φιλοσοφικῆς προβληματικῆς, πού ἰσχύει ἔως τὰ σήμερα. Καὶ ὅμως τὸ ἔργο τους αὐτὸ δὲν θὰ εἶχε τέτοια ὀλκὴ καὶ τέτοιο ὕψος, ἂν δὲν ἔβγαινε ἀπὸ ὀλόκληρους ἀνθρώπους, πού δὲ στάθηκαν ἀπαθεῖς θεατὲς τοῦ σύμπαντος, μὰ πού εἶχαν ρίξει ὀλοῦθε ρίζες, σὲ ὄλη τὴ γύρω τους ζωὴ καὶ ἀντλησαν ἀπὸ ὀλόκληρη τὴν πραγματικότητα γιὰ τὴ γονιμοποίηση τοῦ ἔργου των. Ποιητὲς, ἱεροφάντες, νομοθέτες, πολιτικοί, ὅλα αὐτὰ τὰ εἶχαν ἐνώσει σὲ μιὰ προσωπικότητα. Ὅσο ὑπερκόσμια καὶ ἂν φαίνεται ἡ τελικὴ διαμόρφωση τῆς ζωῆς των, ὅμως εἶναι ἄνθρωποι, —στὴ βαθύτατη σημασία τῆς λέξης—

ἐγκόσμιες ὑπάρξεις, ὅπως ἦταν καὶ οἱ θεοὶ ἀκόμη στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Συνυφασμένοι μὲ τὸν τόπο τους καὶ σφιχτοδεμένοι μὲ τοὺς συνανθρώπους των, παίρνουν μέρος σὲ ὅλες τὶς εὐτυχίες καὶ τὶς κακοτυχίες των.

Ἡ πολιτικὴ τους δράση.— Εἶναι πολῖτες, πρῶτοι πολῖτες μάλιστα, καὶ ἐμπνευστὲς τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Ἔχουν τὴν ἀξίωση, σὰν ἀνώτεροι ἄνθρωποι, νὰ εἶναι οἱ ἡγέτες τῆς ἐποχῆς των, τὰ γοῖ τῆς πολιτείας των. Ὁ Θαλῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ὑποδούλωση τῶν Ἴωνικῶν πόλεων ἀγωνίζεται νὰ τὶς ἐνώσῃ σὲ ὁμοσπονδιακὴ πολιτεία μὲ κεντρικὴ κυβέρνησι, ὥστε νὰ λείψουν οἱ διχόνοιες καὶ νὰ ἐνισχυθῇ ἡ κοινὴ ἀμυνα κατὰ τῶν ἀσιατικῶν λαῶν. Δὲν τελεσφόρησε ἡ προσπάθειά του αὐτὴ καὶ ἔτσι ἤρθε ἡ μοιραία ὑποδούλωση. Πάλι ὅμως μπόρεσε νὰ ματαιώσῃ τὴν συμμαχία, πού ἐτοίμαζαν μὲ τὸν Κροῖσο οἱ συμπολίτες του, πού τοὺς θάμπωνε, πλησιέστερο καθὼς ἦταν, τὸ στρατιωτικὸ μεγαλεῖο του· καὶ ἔτσι πρόφθασε νὰ τοὺς γλυτώσῃ ἀπὸ τὴν ὀργὴ τῶν Περσῶν, προβλέποντας τὴν βέβαιην ἐπικράτησή τους. Ὁ ἄλλος φυσικὸς φιλόσοφος, ὁ Ἀναξίμανδρος, αὐτὸς πού, ὅπως φαίνεται, ἐφεῦρε τὸ ἡλιακὸ ὥρολόγιον — ἄλλοι λένε πὼς ἦταν ὁ Ἀναξιμένης — εἶναι ἀρχηγὸς τῆς ἀποίκησης τῶν Μιλησίων στὴν Ἀπολλωνία. Ὁ Παρμενίδης γίνεται νομοθέτης τῆς πατρίδας του Ἑλέας. Ὁ ἄλλος Ἑλεάτης, ὁ Ζήνων, πεθαίνει μαρτυρικὸ θάνατον πολεμώντας κάποιον τύραννον τῆς πατρίδας του, τὸ Νέαρχον. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς, δεινὸς πολιτικὸς καὶ ρήτορας, εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῶν δημοκρατικῶν τοῦ Ἀκράγαντα. Ὄταν ἀπειλήθηκε ἐγκαθίδρυση τυράννου, ἀγωνίσθηκε καὶ εὐτύχησε νὰ σώσῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδας του. Ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρη ἡ ζωὴ του ἦταν ἀφιερωμένη στὴν πολιτικὴν.

Πολιτικὸς νόμος καὶ Ἡράκλειτος.— Καὶ ὅμως πολιτικὴ φιλοσοφία δὲν διαμόρφωσαν οἱ πολιτικοὶ αὐτοὶ καὶ παράλληλα φιλόσοφοι. Καὶ τοῦτο δὲν εἶναι παράξενο. Ἐλλείπαν ἀκόμη ὠρισμένες ἀντικειμενικὲς προϋποθέσεις, χωρὶς τὶς ὁποῖες καμμιά πολιτικὴ πράξις δὲν φθάνει νὰ ὀδηγήσῃ στὴ συστηματικὴ ἐποπτεία τοῦ πολιτικοῦ βίου. Ἐν τούτοις ὅμως, σὲ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τῆς περιόδου αὐτῆς, βρίσκονται κάποιες ἀναλαμπές, πού ἀξίζουν μιὰ σύντομην ὑπενθύμιση.

Γιὰ τοὺς φιλοσόφους τῆς πρώτης αὐτῆς περιόδου ὅρος τῆς φιλοσοφίας, πού ἰσχύει ἀπὸ τότε γιὰ πάντα, εἶναι πὼς τὸ ἀντικείμενό της πρέπει νὰ ἔχῃ κάποιαν ἐνότητα· νὰ εἶναι ἐνότητα. Ἔτσι, ἡ φυσικὴ φιλοσοφία εἶδε τὸ ἀντικείμενό της, τὴ φύσιν, σὰν ἕναν ἐνιαῖον κόσμον, πού ἀπορρέει ἀπὸ μιὰ πρώτη ἀρχή. Ὅ,τι ἰσχύει γιὰ τὴν φυσικὴν φιλοσοφίαν, ὅμοια θὰ πρέπει νὰ ἰσχύῃ καὶ γιὰ τὴν κοινωνικήν.

νική φιλοσοφία. Είναι λοιπόν ἡ κοινωνική φιλοσοφία θεωρία καὶ αὐτὴ μιᾶς ἐνότητας ἀντικειμένων· εἶναι νόηση, ποὺ προϋπόθεση ἔχει τὴ συστηματικὴ συνοχὴ τῶν μερῶν. Πρέπει λοιπόν, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ κοινωνική φιλοσοφία, τὸ ἀντικείμενό της, ἡ κοινωνική ζωὴ, νὰ διέπεται ἀπὸ μιὰν ἐνιαία καὶ πρώτη ἀρχή, ὥστε κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἡ κοινωνική ζωὴ στὴν ὁλότητά της νὰ γίνεται ἐνότητα. Χρειάζεται λοιπόν γιὰ τὴν κοινωνική φιλοσοφία ἕνας πρῶτος λόγος, ὁ πρακτικὸς λόγος. Τὴν προϋπόθεση αὐτὴ ἀκριβῶς τὴ διατυπώνει ὁ Ἡράκλειτος. Δὲν πολιτεύθηκε ποτὲ στὴ ζωὴ του. Δὲν δέχθηκε ποτὲ πολιτικὰ ἀξιώματα καὶ τιμές. Ἀλλὰ καὶ ποτὲ δὲν ἔπαψε νὰ παίρνη μιὰ προσωπικὴ στάση ἀπέναντι στὰ πολιτικὰ πράγματα καὶ νὰ ἐκφράζη τὴν κρίση του ἐλεύθερα γι' αὐτά· νὰ κατακρίνη μάλιστα τὴν ἀπειθαρχία καὶ τὴν διαλυτικὴν τῆς ἀμετρῆς λαοκρατίας, ποὺ μάλιστα τὴν Ἔφεσο, ὅπως καὶ πολλὲς ἄλλες πόλεις στὸν καιρὸ του. Κατὰ τὴν θεμελιακὴ φιλοσοφικὴ του θέση, ἡ οὐσία τῆς ζωῆς εἶναι ἀδιάκοπη ροή. Ἡ ροὴ ὅμως συντελεῖται μὲ ὠρισμένο ρυθμὸ, ἔχει τάξη, εἶναι νόμος. Ὁ νόμος καὶ ἡ τάξη εἶναι ἡ οὐσία τῆς ζωῆς σὲ κάθε της φανέρωμα. Τάξη βασιλεύει στὴ φύση, τάξη στὴ λογικὴ σκέψη, τάξη καὶ στὴν πράξη τὴν κοινωνική. Ἡ σκέψη λειτουργεῖ κατὰ ὠρισμένους νόμους, ποὺ εἶναι λογικοὶ νόμοι γενικοῦ κύρους, ἰσχυροὶ σὲ ὅλους τοὺς τρόπους τῆς σκέψης καὶ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους. Ἄν κάποιος δὲν σκεφθῆ σύμφωνα μὲ αὐτούς, ἡ σκέψη του ἐκμηδενίζεται. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν κοινωνική ζωὴ. Καὶ ἡ κοινωνική ζωὴ λειτουργεῖ κατὰ νόμους. Καὶ γι' αὐτό, ὅπως γιὰ νὰ σκεφθῆ κανεὶς ὀρθά, πρέπει νὰ ὑποταχθῆ στοὺς λογικοὺς νόμους, ἔτσι γιὰ νὰ πράξη ὀρθά πρέπει νὰ ὑποταχθῆ στοὺς κοινωνικοὺς νόμους. Ἡ παράβαση τῶν λογικῶν νόμων καταστρέφει τὴ σκέψη· ἡ παράβαση τῶν κοινωνικῶν νόμων, τῶν νόμων τῆς πολιτείας, καταστρέφει τὴν κοινωνία, τὴν πολιτεία. Γιὰ τὸ λόγον αὐτὸ «μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ νόμου ὅκως τείχεος». (*Diels 44*). «Ὅτι ἡ κοινωνική ζωὴ, καθὼς καὶ ἡ φύση, πρέπει νὰ εἶναι τάξη καὶ ὅτι τάξη εἶναι μιὰ πρώτη ἀρχή, γενικὴ καὶ ἐνιαία· ὅτι κατὰ συνέπειαν στὴν κοινωνία πρέπει νὰ ἰσχύη ἕνας θεμελιακὸς νόμος, γενικὸς καὶ ἀπόλυτος, οἱ πρωταρχικὲς αὐτὲς θέσεις, προϋποθέσεις καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας, εἶναι ἔργο τοῦ Ἡρακλείτου.

Πολιτικὴ παιδεία τοῦ Πυθαγόρα.— Τὴν ἀνύψωση αὐτὴ τῆς νομοτέλειας τοῦ φυσικοῦ κόσμου σὲ καθολικὴ νομοτέλεια τῆς ζωῆς καὶ κατὰ συνέπειαν καὶ τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, προσπάθησε πρὸ πλατιά νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ στὶς ἐλληνικὲς πολιτεῖες ὁ Πυθαγόρας ὁ Σάμιος, ποὺ ἐξόριστος τοῦ τύραννου τῆς πατρίδας του Πολυκράτη

είχε καταφύγει στη Μεγάλη Ἑλλάδα, στὸν Κρότωνα. Ἐδῶ ὑπῆρχαν μεγάλες κοινωνικὲς διχοστασίες, μιὰ κρίσιμη ἠθικὴ ἐξάρθρωση. Ὁ Πυθαγόρας τότε ἱδρύσει τὴ Σχολή του, ποὺ ἄσκησε μοναδική ἀναμορφωτικὴ ἐπίδραση στὸν Κρότωνα, μὰ καὶ σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὁ ἴδιος, καθὼς φαίνεται, δὲν ἔγραψε τίποτε, οὔτε καὶ πολιτεύθηκεν ὁ ἴδιος. Πραγματοποίησε τὴν οὐσιαστικώτερη δυνατὴ συμβολή στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς του, μένοντας θεληματικὰ θεωρητικὸς τῆς πολιτείας, ἐμπνευστὴς καὶ διδάσκαλος πολιτικῶν ἀνδρῶν καὶ διαμορφωτὴς φιλοσοφικοῦ πνεύματος καὶ πολιτικοῦ ἠθους, τοῦ περίφημου «πυθαγορείου ἠθους». Δὲν πήγαινε ὅμως νὰ διδάξῃ εἰδικευτικὰ τὴν πολιτικὴ τέχνη. "Ἐπλαθε ἄρτιους ἀνθρώπους καὶ στὸ ἠθος καὶ στὸ πνεῦμα. Γιατὶ μονάχα ἔτσι ἀρτιωμένοι μποροῦσαν νὰ διοχετεύσουν στὴν πολιτικὴ ζωὴ μὲ τὸ φιλοσοφημένο ἠθος τους καὶ τὸ αὐστηρὰ μαθηματικὸ πνεῦμα, τὸν ἀληθινὸ πολιτικὸ λόγο. "Ὅ,τι πιὸ ἄξιο φανερώθηκε στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Μεγάλῃς Ἑλλάδος καὶ τῆς Σικελίας τὸ χρωστᾶμε στὴν πυθαγορεῖα παράδοση. Σπάνια φάνηκε τόσο ἡ κυριαρχία τοῦ πνεύματος καὶ ἡ ἀγαθὴ του ἐπιρροή στὴν ἱστορία, ὅσο στὴν περίπτωση τῶν πυθαγορείων.

Ἡ πυθαγορεῖα δικαιοσύνη.— Για νὰ πραγματοποιηθοῦν ὅμως αὐτά, ἔπρεπε μὲ μοναδικὴ αὐστηρότητα, ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ, νὰ συγκροτήσῃ τὴν πολιτικὴ του διδασκαλία. "Ὅπως ἀρχὴ τῆς φύσεως εἶναι ὁ νόμος, ἔτσι καὶ στὴν ἠθικὴ παιδεία καὶ στὴν πολιτικὴ ζωὴ θεμέλιο πρέπει νὰ εἶναι ὁ νόμος. Καὶ ἐννοοῦμε ἐδῶ τὸ νόμο στὴν ἀκριβέστερη καὶ στὴν αὐστηρότερή του ἔκφραση, τὸ μαθηματικὸ νόμο, τὴ μαθηματικὴ σχέση, τὴν ἀπόλυτη τάξη. Αὐτὸ ποὺ ἰσχύει στὸν φυσικὸ κόσμο μεταφέρεται στὸν κόσμο τῆς πολιτείας. Τὰ στοιχεῖα τῆς πολιτείας, οἱ σχέσεις τῆς, πρέπει νὰ διέπονται ἀπὸ τὴ μαθηματικὴ τάξη καὶ συγκεκριμένα τὴ μαθηματικὴν ἀναλογία, ποὺ ἀκαμπτα πρέπει νὰ ἐφαρμόζεται. Παράδειγμα τῆς τέτοιας ἀκαμπτης ἐφαρμογῆς τῆς μαθηματικῆς ἀναλόγιας στὸν κόσμο τῆς κοινωνίας μᾶς δίνει ἡ ἐννοία τῆς δικαιοσύνης. Ἡ δικαιοσύνη στοὺς πυθαγορείους ἐκφράζεται μὲ ἀριθμὸν «ἰσάκεις ἴσον» (π. χ. τὸν $8 = 4 + 4$, $4 = 2 + 2$, $2 = 1 + 1$). Σὲ κάθε κοινωνικὴ σχέση πρέπει νὰ τηρηθῇ μιὰ τέτοια ἀναλογία καὶ ἰσορροπία τῶν μερῶν. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργο τοῦ δικαίου. "Ὅ,τι ἀφαιρεῖται ἀπὸ κάποιον σὲ μιὰ κοινωνικὴ σχέση, πρέπει κατὰ τὴν ἴδια ἀναλογία νὰ τοῦ προστεθῇ. Ἔτσι συμπίπτει ἡ δικαιοσύνη μὲ τὴν ἀνταπόδοση, μὲ τὸ ἀντιπεπονηθός. Καὶ ἡ ποινὴ, ὅπως καὶ ἡ ἐπανόρθωση μιᾶς ζημίας, εἶναι ἀντιπεπονητότα, ἀνταποδόσεις. Μιὰν ἀνάλογη ἐννοία δικαιοσύνης ἀναπτύσσει ἀργότερα καὶ ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐκεῖ θὰ μιλήσωμε ἐκτενέστερα γι' αὐτήν. Τώρα ὅμως

μᾶς χρειάζεται ἡ βασικὴ αὐτὴ ἔννοια τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας μόνο σὰν παράδειγμα ἐφαρμογῆς τῆς μαθηματικῆς ἀναλογίας καὶ στὸν κόσμον τῆς πράξης, μὲ τὴν ἴδια, τὴν ἀτεγκτὴ συνέπεια, ποὺ ἔχει στὴ μαθηματικὴ σκέψη.

Πρότυπα πολιτείας μὲ τέτοιαν αὐστηρὴν ἀντίληψη τοῦ νόμου βρίσκονταν μόνο στὴ δωρικὴ φυλὴ, στὴ Σπάρτη, στὴν Κρήτη. Κατὰ μιὰ τῆς ὕψη ἡ πυθαγόρεια πολιτεία εἶναι μιὰ ἐξιδανικευμένη δωρικὴ πολιτεία. Χωρίζεται ὁμῶς ἀπὸ αὐτὴν ἡ πυθαγόρεια πολιτεία κατὰ τὴν πνευματικὴ καλλιέργεια, ποὺ πάντα ὕστεροῦσε στὶς δωρικὲς πολιτείες.

Ταυτότητα φυσικοῦ καὶ πολιτικοῦ νόμου.— "Ἔτσι μὲ τὸν Ἡράκλειτον καὶ μὲ τὸν Πυθαγόρα μᾶς δίνει ἡ φιλοσοφία στὴν κοσμολογικὴ τῆς περιόδου, ὅχι βέβαια ἠθικὴ καὶ κοινωνικὴ φιλοσοφία, ἀλλὰ τὴ θεμελιακὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας τὴν ἀρχή, ὅτι, ὅπως τὴ φύση, ἔτσι καὶ τὴν ἱστορίαν τὴ διέπει μιὰ ἐνιαία τάξις ὅτι ἰσχύει μιὰ ἀπόλυτη νομοτέλεια καὶ στὴν κοινωνικὴ ζωὴ. Μὲ αὐτὸν τὸν ταυτισμὸ τῆς φυσικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς τάξεως κερδίθηκε ἡ προϋπόθεση τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐτοιμασθῇ ἡ ἐμφάνιση τῆς καθαυτοῦ κοινωνικῆς καὶ γενικώτερα τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, χρειάζεται ὅχι ἡ συνταύτιση, ἀλλὰ ἡ διάκριση τοῦ φυσικοῦ ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς ἱστορίας, τοῦ νόμου τῆς φύσεως ἀπὸ τὸν νόμον τῆς ἱστορικῆς ζωῆς. Καὶ γιὰ νὰ γίνῃ δυνατὴ μιὰ τέτοια διάκριση, χρειαζόταν νὰ κατανοηθῇ πρῖν, πῶς ἡ κοινωνικὴ ζωὴ δὲν ἐξαντλεῖται στὸ χῶρον τοῦ φυσικοῦ κόσμου· ὅτι ὁ φυσικὸς κόσμος, τὸ σύμπαν, ὅπως λέγεται, δὲν εἶναι τὸ πᾶν. Ἐπρεπε νὰ κατανοηθῇ, ὅτι ζωὴ ὑπάρχει καὶ πέρα ἀπὸ τὸ σύμπαν, πέρα ἀπὸ τὸν φυσικὸν κόσμον· ἐκεῖ ποὺ βρίσκεται ὁ χῶρος τῆς ἠθικῆς, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὁ κόσμος τῆς πολιτείας. Ὁ χῶρος αὐτὸς ἔπρεπε λοιπὸν νὰ ἀνακαλυφθῇ, πρῖν γεννηθῇ καὶ γιὰ νὰ γεννηθῇ ἡ κοινωνικὴ φιλοσοφία.

Ἡ ἀνακάλυψη ὁμῶς αὐτῆ, ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα βήματα τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος, γιὰ νὰ γίνῃ, ἔπρεπε νὰ ἔρθῃ ἡ ὄριμη στιγμή· ἡ στιγμή, ποὺ θὰ γινόταν δυνατὴ ἡ στροφὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἐσωτερικὸν κόσμον τῆς συνείδησης. Καὶ χρειάσθηκεν ἐνάμισος αἰώνας, γιὰ νὰ γίνῃ τὸ μεγάλο αὐτὸ βῆμα. Ἔτσι ἀργοῦν πάντα τὰ μεγάλα πνευματικὰ κατορθώματα στὸ χρόνον τῆς ἱστορίας. Χωρὶς βία πορεύεται τὸ πνεῦμα. Ἐμεῖς μόνο βιαζόμαστε, καθὼς μᾶς κεντρίζει ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου, γιὰ νὰ τὰ χωρέσωμε, νὰ τὰ στενοχωρέσωμε ὅλα, σὲ μιὰ μικροῦλα ζωὴ. Ἐμεῖς μόνον ἔχομε τὶς μικρὰς ἀνυπομονησίαις μας. Τὸ πνεῦμα τῆς ἱστορίας, στὴ διαλεκτικὴ του πορεία, χωρὶς σπουδὴ συνεχίζει τὸ ρυθμὸν του καὶ περιμένει. Ἐχει τὴν ὑπομονὴν τῆς αἰωνιότητος. Ἐπρεπε νὰ ἔρθῃ τὸ πλήρωμα τοῦ καιροῦ ἀργὰ καὶ ἔτσι

νὰ συντελεσθῆ ἢ ἀνακάλυψη τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, τοῦ κόσμου τῆς κοινωνίας καὶ τῆς πολιτείας. Ἦταν ἔργο ἄλλων ἀνθρώπων καὶ ἄλλων καιρῶν.

Δημόκριτος.— Πρὶν ὅμως προχωρήσωμε στὴν ἐξέταση τῆς ἀποφασιστικῆς αὐτῆς στροφῆς, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναφέρωμε ἓνα μεγάλο ὄνομα, ποῦ καὶ ἂν δὲν ἔχη θέση σὲ μιὰν ἱστορία τῆς κοινωνικῆς φιλοσοφίας, βρίσκεται ὅμως μέσα στὰ πρῶτα τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας γενικά, τὸ ὄνομα τοῦ Δημοκρίτου, ποῦ τὸν ἴδιο καιρὸν περίπου ποῦ δροῦσαν οἱ τελευταῖοι κοσμολόγοι καὶ οἱ σοφιστές, οἰκοδομοῦσε τὸ δικό του σύστημα φιλοσοφίας τῆς φύσεως, πλατύτερον ἀπὸ κάθε ἄλλο τὴν θεωρίαν τῶν ἀτόμων, χάρις στὴν ὁποία, ὅπως ἡ νεώτερη ἐπιστήμη, ἀνήγαγε τίς ποιότητες σὲ ποσότητες καὶ ἔτσι, μὲ βάση τὸ ἐνιαῖο ἄτομο, οἰκοδόμησε μηχανικά, μὲ ἀπόλυτη αὐστηρότητα τὸν ὕλικὸν καὶ τὸν ψυχικὸν κόσμον. Ἐνῶ ὅμως εἶναι τόσο σημαντικὴ ἡ συμβολὴ τοῦ Δημοκρίτου στὴν φιλοσοφίαν τῆς φύσεως, γιὰ τὴν ζωὴν τῆς πολιτείας καὶ τῆς κοινωνίας, ἂν καὶ ἀσχολήθηκα καὶ μὲ τὰ θέματα αὐτά, δὲν φθάνει, τουλάχιστον ἀπὸ ὅσα ξέρομε, ὡς τὴν διατύπωση νέων ἰδεῶν καὶ ἀκόμη λιγώτερον μιᾶς νέας συστηματικῆς θεώρησης τῶν θεμάτων αὐτῶν. Εἶναι ὅμως τόσο σημαντικὴ ἡ θέσις τοῦ Δημοκρίτου καὶ ἀκόμη καὶ τοῦ δασκάλου του τοῦ Λευκίππου γιὰ τὴν ὅλη πορεία τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ποῦ θὰ ἀποτελοῦσε παράλειψη ἢ ἀποσιώπησις τῶν φωτεινῶν αὐτῶν ὀνομάτων σὲ ὁποιαδήποτε ἐξιστόρησιν τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν τῆς ἀρχαιότητος.